

Lalə HƏMZƏYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
www.rivares-79@rambler.ru

ETNOLİŇQVİSTİKA

Açar sözlər: *Etnoqrafiya, etnosemantika, bilingvizm, etnos, ritual*

Key words: *Ethnography, ethnosemania, bilingualism, ethnos, ritual*

Ключевые слова: *Этнография, этносемантика, билингвизм, этнос, ритуал*

Dilçiliyin həm ictimai, həm də qeyri-ictimai elmlərlə sıx bağlı olduğu məlumdur. Bu elm sahələrindən biri də etnoqrafiyadır. Bu bağlılıq çox uzun bir müddətdir ki, özünü büruzə verir. Belə ki, dilçi dialekt və şivələri öyrənərkən bu və ya digər dialektə danışan əhalinin adət və ənənələri ilə də, eləcə də, məişətilə maraqlanmaya bilmir, əks halda o, məişətlə bağlı ayrı-ayrı söz və ya söz birləşmələrini düzgün başa düşə bilməz. Etnoqraf isə bir xalqın dilinin digər xalqın dili ilə əlaqəsini bilməklə, xalqlar arasındakı tarixi və mədəni əlaqələri izləyə bilər. Son dövrdə cəmiyyətin ənənəvi xalq mədəniyyətinə marağı azalsa da, alimlər informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi aləmdə xalq, millət haqqında məlumatın saxlandığı etnoqrafiyanı aktiv şəkildə tədqiq edirlər. Dilçiliyin etnoqrafiya ilə əlaqəsi yalnız maddi mədəniyyətin öyrənilməsi zamanı üzə çıxmır. Bu əlaqə özünü həm də dillərin və xalqların təsnifatı, dildə xalqın özünüdərkini inkişafının tədqiqi zamanı göstərir. Məhz bu tədqiqat növü etnolinqvistika adlanır. Etnolinqvistika dil və mədəniyyət arasındakı əlaqələri öyrənir. Bu elm sahəsinin müstəqil cərəyan kimi dilçilikdə XIX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da təşəkkül tapması söylənilir. Etnolinqvistika Şimali Amerikanın çoxsaylı hindu tayfalarının intensiv öyrənilməsi ilə, sonra isə Mərkəzi Amerika hindularının araşdırılması ilə daha da inkişaf etmişdir. Amerika alimlərinin işlərində “etnolinqvistika” termininin, “antropolinqvisti-

ka”, “etnosemantika” və s. şəklində də işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Etnolinqvistika tədqiqatçının dil və mədəni mədəniyyət, dil və xalq yaradıcılığının qarşılıqlı münasibət və əlaqələrini nəzərdən keçirməyə yönəldən bir dilçilik istiqamətidir. V.F.Humboldt yazırdı ki, dil insan sirləri və xalqların səciyyəsinə açmaq üçün ən məhsuldar yoldur. Lakin deməliyik ki, İ.Q.Herder və V.F.Humboldtun mülahizələrində də onun tədqiqat üsullarının izlərini görə bilərik. Rusiyada isə F.Buslayev, A.Afanasyev və A.Potebnyanın işlərində də etnolinqvistik yanaşmaları müşahidə etmək olar. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, etnoqrafiyanın başlanğıcını, adətən, etnologiyada, demək olar ki, nəzəri-metodoloji çevriliş etmiş F.Boasın adı ilə bağlayırlar. F.Boas və onun davamçıları Amerika hindularının dillərinin tədqiqində müəyyən problemlər və metodlar dairəsini qeyd edərək Amerika dilçiliyində yeni ənənənin əsasını qoymuşdular. Araşdırılması vacib olan əsas problemlərdən biri Amerika hindularının dillərinin genetik qohumluğu idi. Bu dillərin təsnifatı onların təxmini oxşarlığı və dəyərləndirilməsi kriteriyalarına əsaslanırdı və bölgünün bu şəkildə aparılması XIX əsrin sonlarına təsadüf edirdi. Daha sonra isə Amerika hindularının dillərinin təsnifində ciddi elmi metodlardan istifadə olunmağa başladı: müqayisəli-tarixi (E.Sepir, S.Lem), qlottoxronologiya (M.Svodeş), tarixi-tipoloji və areal (K.Heyl, C.Treyser) metodlar. Etnolinqvistikada hinduların dili

ilə hind-Avropa (ingilis, ispan, fransız) dillərinin kontaktı nəticəsində meydana çıxan qarşılıqlı təsir, bilinçvizm və sosial mədəni faktorların dilə təsirinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. F.Boas dil hadisələri və mədəni kateqoriyalar, proseslərin qeyri-ixtiyari təbiətli olduğunu qəbul edirdi, lakin hesab edirdi ki, mədəniyyətlə bağlı proseslər ikincili tənzimləməyə məruz qalır, bu da onların yaranmasını öyrənməyini çətinləşdirir. F.Boasın mülahizələrində bünövrəsi qoyulmuş etnoqrafik yanaşma onun şagirdi E.Sepir tərəfindən nəzəri cəhətdən inkişaf etdirilmişdi. Yeri gəlmişkən, E.Sepir fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində “dil – mədəniyyət” münasibətlərinə fərqli mövqelərdən yanaşmışdır. Xüsusilə də özünün “Dil” əsərində dil və mədəniyyəti bir-birindən ayırır, mədəniyyəti insanın gündəlik həyatının quruluşunu təyin edən mənəvi-antropoloji səciyyəli təcrübə və inancların cəmi kimi izah edir. Mədəniyyət onun üçün cəmiyyətin “necə” düşündüyü barədə məlumatların mənbəyidir. Ancaq onlar arasında səbəb-nəticə əlaqəsini o, hələ görmür. Həyatının sonrakı mərhələsində E.Sepir dilə və daha çox mədəniyyətə yanaşması dəyişir. Onun bu mərhələdəki görüşləri “Linqvistikanın elm kimi mövqeyi” adlı hesabatında öz əksini tapmışdır. O yazırdı ki, getdikcə dil mədəniyyətin elmi cəhətdən öyrənilməsində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. E.Sepirin şagirdi B.Uorf onun dil və mədəniyyətin münasibəti ilə bağlı düşüncələrini bir az da dəqiqləşdirmişdi. B.Uorf dilləri qarşılaşdıraraq bu nəticəyə gəlir ki, dünyanın insan tərəfindən dərk edilən dil tərəfindən müəyyən olunur. Həm E.Sepir, həm də B.Uorf düşüncələrin dillə bağlı olduğunu və dilləri fərqli dil bilgiləri ilə istifadə edən insanların bu bilgilərlə fərqli yaşamlara malik olduqları, bu səbəbdən dil və düşüncə quruluşunun əlaqəli olduğunu müdafiə edirlər. Bu deyilənlərin hind və eskimo dillərini

tədqiq etməklə aydınlaşdırıla biləcəyinə inanırlar.

Qeyd etdik ki, etnolinqvistika dil və mədəniyyət hadisələrinin arasındakı əlaqələrin tədqiqi ilə məşğul olur. Etnolinqvistikada iki əsas mövqe özünü göstərir. Birinci mövqenin tərəfdarları dil təzahürlərini mədəniyyət kontekstində öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Etnolinqvistikanın birinci qolu tədqiqatının predmeti və məqsədinə görə etnologiyaya yaxınlaşır və dilin fəaliyyətini mədəniyyətin yarım sistemləri kimi tədqiq edir. Amerika hindularının dili və mədəniyyətin araşdırılması çərçivəsində yaranan bu istiqamət yazısı olmayan ənənəvi mədəniyyətlərə aid materiallarla işləyir. Digər qolu isə dilçiliyin bir sahəsi olaraq qalmaqla, qarşısına məqsəd kimi konkret mədəniyyət çərçivəsində ümumi dil nəzəriyyəsini yaratmağı qoyur və sosiolinqvistika, psixolinqvistika ilə bağlanır.

Müasir etnolinqvistika dili mədəniyyətə münasibətdə, dilin fəaliyyəti və təkamülündə dil, etnomədəniyyət, etnopsixoloji amillərin qarşılıqlı təsirini öyrənən bir cərəyandır. Daha geniş anlamda etnolinqvistika linqvistik metodların köməyi ilə formal təqdim etmə üsullarından asılı olmayaraq (söz, obyekt, ənənə və s.) mədəniyyətin, xalq psixologiyasının və mifologiyanın mahiyyətini öyrənən kompleks fənn kimi nəzərdən keçirilir. Etnolinqvistikanın əsas mənbələri etnoqrafik, arxeoloji, etnolinqvistik və dialektoloji xəritələr hesab olunur. Etnolinqvistikanın mahiyyətinin dərk olunmasında vacib xüsusiyyətlərdən biri konkret xalqın mədəniyyətinin onun təfəkküründə necə saxlanması və insanın davranışında necə meydana çıxmasıdır. Ənənəvi xalq mədəniyyətini yalnız bir elmin köməyi ilə tədqiq etmək kifayət qədər çətindir, buna görə də dilçilik, etnoqrafiya, kulturologiya və hətta arxeologiyanın çoxlu ümumi cəhətlərinin olması tamamilə məntiqəuyğun hadisədir. Etnolinqvistikanın digər elmlərlə əlaqəsini müəy-

yənləşdirərkən onun müxtəlif istiqamətlərinin mənbəyi və mövcudluğunu izah edə bilən elm sahələrini də nəzərə almaq lazımdır. Bu əlaqələr genetik və ya müqayisəli xarakter daşıyır. Genetik səciyyəli əlaqələrə çox əhəmiyyət verən tədqiqatçılar hesab edirlər ki, dilin öyrənilməsi lap əvvəldən, yəni bu dildə danışan xalq və ya xalqların həyatı və tarixinin öyrənilməsi ilə başlamalıdır. Genetik əlaqə özünü etnologiya, etnoqrafiya, etnopsixologiya, mifologiya, folklor, etnopedaqogika ilə göstərir. Təbii ki, hər bir elmin özünün predmeti var, lakin bu elmlərin bir-biri ilə kəsişdiyi, ümumi nöqtələrində bir elm digərinin məsələ və problemlərinin həllində yardımçı olur.

M.A.Borodina hesab edir ki, dilçilik və etnoqrafiya arasındakı bağlılıq hər iki elmdə kartoqrafik metodun və atlaslaşdırmanın tətbiqi formasında coğrafi istiqamətin inkişafı ilə əlaqədar daha sıx olur və konkret ifadə qazanır (2, 4). Bu isə “linqvoetnocoğrafiya” adlanan yeni elm sahəsinin yaranmasına şərait yaradır. Linqvistlər və etnoqraflar müşahidələr mərhələsindən atlasların yaradılması və təkmilləşdirilməsi mərhələsinə keçdikdən sonra tədqiqatın müstəqil sahəsi kimi linqvoetnocoğrafi istiqamət meydana çıxır. Linqvoetnocoğrafiya dillər və etnosların əlaqəsinin konkret kartoqrafik ifadə forması kimi etnolinqvistikani tamamlayır. Ümumiyyətlə isə, coğrafiyanın dilçiliyə təsiri özünü areal dilçilik bölməsində də göstərir. O.S.Axmənova “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə areal dilçiliyin mənasını bu cür açıqlayır:

“1) Linqvistik arealları öyrənməklə məşğul olan dilçilik bölməsi;

2) Linqvistik arealların tədqiqinə xüsusi yer verən dilçilik cərəyanı” (1, 217)

“Areal dilçilik” termini birinci dəfə M. C.Bartoli və C.Vidossi tərəfindən 1943-cü ildə işlədilmişdir. Areal dilçilik dil hadisələrinin dil hadisələrinin müxtəlif sahədə yayılmasını linqvistik coğrafiya metodlarının köməyi ilə öyrənən dilçilik bölməsidir.

Qarşılıqlı təsirdə olan dillərin faktlarının areal təsvirində əsas prinsip onların ümumi əhatə olunmasıdır. Areal dilçiliyin əsas işi dil xüsusiyyətlərinin müəyyən ərazidə paylanması və izoqlosun (dilçilik xəritəsində bu və ya digər dil hadisəsinin yayıldığı sahələri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün çəkilən xətt) şərhidir. Bunun nəticəsində dialektlərin, dillərin və areal ümumiliklərin – ümumi struktur əlamətlərlə səciyyələnən dil birləşmələrinin qarşılıqlı təsir sahələri (arealları) meydana çıxır. Müxtəlif dillərdə dialekt fərqlərinin mövcudluğu barədə faktlar bu fərqlərin müəyyən ərazidə yayılması sərhədlərinin üst-üstə düşməsi və ya düşməməsi problemini meydana çıxardı. Bununla əlaqədar fəaliyyət göstərən dilçilik coğrafiyasının yaranması və inkişafı dillərin dialekt fərqlərinin kartoqramının düzəldilməsi və dialektoloji xəritələrin yaradılması ilə bağlıdır.

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, elmlər bir-birinə təsir göstərir, elmlərin inteqrasiyası baş verir və etnolinqvistika elmlərin qovşağında yaranmış sahə kimi qarşımıza çıxır. Hər bir xalq öz dünyasının modelini yaradır, mənəvi və əxlaqi dəyərləri müəyyən edir, etnik özünüdərk və həyatı maraqların sistemini formalaşdırır. Bu zaman etnosun dili, dini, antropoloji əlamətləri digər xalqlarda təkrarlana bilər, lakin bir xalqı digərindən onun adət-ənənələrlə, ritualarla, inanclarla, görüşlərlə, təsəvvürlərlə zənginləşmiş mənəvi mədəniyyəti fərqləndirir, bu isə ilk növbədə öz əksini dil və folklorda tapır. Lakin xalqın nümayəndələri öz etnik mənsubiyyətlərini formalaşdırma bilmirlər. Belə ki, hətta etnosun yaranmasının konkret zamanı barədə suala dəqiq cavab yoxdur. Məhz bu zaman etnolinqvist xalqın mədəniyyətinin keçmiş və müasir vəziyyətini tədqiq və bərpa edərək olduqca əhəmiyyətli iş görmüş olur. Bu baxımdan etnolinqvistika bir elm sahəsi kimi öz vacibliyini sübut etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969
2. Лингвоэтногеография. Сборник статей. Ленинград, 1983

Lala Гамзаева

РЕЗЮМЕ

Этнолингвистика

Языкознание тесно связан с этнографией. Эта связь показывает себя во время изучения материальной культуры и классификации языков и народов, а также при исследовании развития самосознания народа в языке. Именно этот тип исследования называется этнолингвистика. Этнолингвистика занимается изучением связей между языком и культурой. Этот область науки возник в девятнадцатом веке в США. Более известные представители этнолингвистики являются Ф.Боас, Е.Сепир и Б.Уорф.

Lala Hamzayeva

SUMMARY

Ethnolinguistics

Linguistics is connected with ethnography. This connection shows itself during the study of material culture, classification of languages and notions, as well as the research of the development of people's self-understanding in the language. This type of research is called ethnolinguistics. Ethnolinguistics deal with the relationship between language and culture. This area of science was formed in USA in XIX century. Prominent representatives of ethnolinguistics are considered F.Boas, E.Sapir and B. Whorf.

Rəyçilər: dos.V.İsrafilov; fə.l.e.dok. B.Eminli